

U-hljóðvarp og önnur a~ö víxl í nútímaíslensku

1. INNGANGUR

Lengi hefur *u*-hljóðvarp í íslensku og öðrum norrænum málum þótt áhugavert rannsóknarefni.¹ Fyrstur mun Rask hafa fjallað um það í *Vejledning til det Islandske eller gamle Nordiske Sprog* (1811), og „gerir t. d. ráð fyrir, að hljóðbreytingin *a > ö* í stofni orða í norrænu sé til komin fyrir áhrif *u*, sem standi eða staðið hafi í endingum“ (Ásgeir Blöndal Magnússon 1967:1). Síðan hafa fjölmargir ritað um *u*-hljóðvarp, bæði í anda ungmálfræðinga og síðan frá strúktúralísku sjónarmiði, og hafa skoðanir verið skiptar um margt. Eitt meginatriði var þó lengstum sameiginlegt í allri þessari umræðu: Fjallað var um *u*-hljóðvarp frá sögulegu sjónarmiði og gert ráð fyrir að það væri breyting sem hefði orðið við ákveðnar aðstæður og á ákveðnum tíma, í eitt skipti fyrir öll.

Með tilkomu generatífrar hljóðkerfisfræði var þess ekki langt að biða að farið væri að líta málið öðrum augum. Fyrsta vísbending þess kom í doktorsritgerð Sigriðar Valfells (1967), og síðan í ýmsum ritum Stephens R. Anderson (1969a,b, 1972, 1973, 1974). Bæði telja þau *u*-hljóðvarp lifandi, samtímalega reglu í málinu, sem leiði hljóðfræðileg yfirborðsform af baklægum grunnformum. Auk þeirra Sigriðar og Andersons hefur einkum Orešnik (1975, 1977) skrifað um *u*-hljóðvarp í nútímaíslensku frá generatífu sjónarmiði, en þeir Iverson (1978) og Cathey & Demers (einkum 1979) um regluna í fornmalí.

Umfjöllun generatífista um *u*-hljóðvarp í íslensku tekur einungis til víxla *a* og *ö*.² En hið sögulega *u*-hljóðvarp fól miklu meira í sér. Noreen

¹ Þessi grein var upphaflega samin sem prófritgerð í ársbyrjun 1981, en birtist hér endurskoðuð og talsvert breytt. Ég þakka Höskuldi Þráinssyni leiðbeiningar við samningu hennar, honum og Kristjáni Árnasyni fjölmargar gagnlegar athugasemdir við upphaflega gerð; og félögum mínum á stofu 306 margar góðar ábendingar.

² Til einföldunar eru alls staðar notuð stafsetningartákn í stað hljóðritunar eða fónemískrar ritunar nema þar sem valdið gæti misskilningi.

(1970:69 o. áfr.) telur upp alls 15 breytingar, sem orðið gátu við *u-hljóðvarp*. Ein regla dugir til að lýsa þeim flestum:

(1) [+ atkvætt] → [+ kringt] / —C ₀	$\left[\begin{array}{l} +\text{nálægt} \\ +\text{atkvætt} \\ +\text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \\ +\text{langt} \end{array} \right]$
--	---

P. e., sérhljóð í næsta atkvæði á undan nálægu, uppmæltu, kringdu, stuttu sérhljóði (*u*) kringist. Í sumum tilvikum þyrfti að vísu að kveða eitthvað nánar á um breytinguna. Víxl *a* og *ø* ([ɔ], sem verður ö [œ] í nútímmáli) voru þó alltaf langalgengust, og í nútímmáli eru það einu víxlin sem máli skipta í beygingu. Því verður eingöngu fjallað um þau hér á eftir, og m. a. leitast við að svara eftirfarandi spurningum:

1. Hvaða reglur eru þarna að verki; hljóðkerfisreglur (fónólögískar reglur), beygingarlega skilyrtar reglur (morfólögískar reglur), eða hvort tveggja?
2. Ef þarna er hljóðkerfisregla, hvernig á þá að skýra fjölmörg dæmi um *a* í næsta atkvæði á undan *u*, og dæmi um ö þar sem ekkert *u* fer á eftir?
3. Sé um að ræða beygingarlega skilyrtar reglur, hvar verka þær þá og hvernig á að forma þær? Hvert er grunnformið?
4. Hvernig er háttar samspili *u-hljóðvarpsvíxlanna* og annarra reglna sem gert hefur verið ráð fyrir í íslensku?
5. Eða er þetta kannski allt saman svo ruglingslegt að engum reglum verði yfir það komið?

Efnisskipan er í stórum dráttum þannig, að í öðrum kafla er fjallað um *u-hljóðvarp* sem hljóðkerfisreglu, og ýmis vandamál sem upp koma við að gera ráð fyrir virkni þess í nútímmáli. Í þriðja kafla eru tekin fyrir önnur víxl *a* og *ø* í beygingu. Að endingu eru svo svör við spurningunum hér á undan dregin saman í fjórða kafla.

2. *U-HLJÓÐVARP SEM HLJÓÐKERFISREGLA*

2.0

Í þessum kafla er fjallað um *u-hljóðvarp* sem virka hljóðkerfisreglu í nútímaíslensku. Fyrst er hugtakið **hljóðkerfisregla** skilgreint, og at-

huguð rök fyrir því að *u-hljóðvarpið* falli undir þá skilgreiningu. Síðan er *u-hljóðvarpsreglan* sett fram í aðgreinandi þáttum; og því næst fjallað um breytingu sem hér er nefnd veiklun; þegar ö verður *u* í áherslulausum atkvæðum.

Í öðrum hluta kaflans eru teknar fyrir yfirborðsundantekningar frá *u-hljóðvarpi*, og sérstaklega fjallað um *u-inniskot*, sem talið er skýra að ekki verður *hljóðvarp* í orðum eins og *maður*. Kaflanum lýkur á umræðu um fræðileg (teoretísk) vandamál í sambandi við regluröðun og óhlutstæði (abstractness) *u-hljóðvarpsreglunnar*.

2.1 Virk regla?

2.1.1 Hvað er hljóðkerfisregla?

Ýmsar tegundir reglna eru oft nefndar í skrifum um hljóðkerfisfræði: **hljóðfræðilegar** (smáatriða)reglur (phonetic (detail) rules), **hljóðkerfisreglur** (phonological rules), **morfófonemískar** (morphophonemic) reglur, **morfófonólögískar** (morphophonological) reglur, **beygingarlega skilyrtar** (morphological) reglur, **morfólexíkalskar** (morpholexical) reglur, **minniháttarreglur** (minor rules), og eflaust fleiri. Skilgreiningar þessara reglna eru á reiki og ekki ætlið ljóst hvaða merkingu hver höfundur leggur í þau hugtök sem hann notar af þessu tagi. Hér verður hugtakið **hljóðkerfisregla** notað í eftirfarandi merkingu (stuðst er a. n. l. við skilgreiningu Andersons 1975:42–3; um aðra möguleika sjá t. d. Sommerstein 1977:205–11):

- (2) **Hljóðkerfisreglur** vísa aðeins til aðgreinandi þátta eindanna (fónemanna) í strengnum sem þeim er beitt á, svo og til morfemaskila (+) og orðaskila (#). Þær geta ekki vísað til ákveðinna beygingarformdeilda (falla, tíða, beygingarflokka o. s. frv.), né heldur einstakra morfema eða orða.

Þessum reglum er beitt á strengi fónema (þ. e. orð, orðhluta, morfem), þar sem hvert fónem er merkt með aðgreinandi þáttum. Reglurnar geta breytt þessum strengjum á ýmsa vegu, en helstu breytingar sem þær geta valdið eru þessar (sbr. Hyman 1975:14–15):

1. Þær geta breytt fónenum (þ. e. aðgreinandi þáttum þeirra). Dæmi: *a* → *ö* fyrir áhrif *u-hljóðvarpsreglu*.
2. Þær geta fellt brott fónem. Dæmi: Sérhljóðabrottfall í áherslu-

lausum atkvæðum á undan endingu sem byrjar á sérljóði (#hamar + i # → hamri).³

3. Þær geta skotið inn fónemum. Dæmi: *u*-innskot (2.2.1).⁴
4. Þær geta steypt fónemum saman, þannig að úr verði ein hljóðfræðileg eind í yfirborðsgerð. Dæmi: /k/ + /j/ → [c] (#vekja # → [ve:ca]).
5. Þær geta breytt röð tveggja samliggjandi fónema (metatesa). Dæmi: #rigndi # → [riŋdi] (ringdi).

Hér verður gert ráð fyrir að hægt sé að raða reglum; þ. e. fyrst verki regla A á ákveðinn streng, og síðan verki regla B á strenginn eins og hann er þá orðinn (þ. e. eins og A skilur við hann). Í 2.3.1 er smávegis rætt um hvort sömu reglur þurfi alltaf að verka í sömu röð, eða hvort röðin geti verið AB í einu orði og BA í öðru.

2.1.2 Rök fyrir virkni *u*-hljóðvarps

Er *u*-hljóðvarp virk hljóðkerfisregla í íslensku? Getur ekki verið að víxl *a* og *ö* í beygingu séu alls staðar beygingarlega skilyrt; *a* komi fyrir í ákveðnum föllum, kynjum, beygingarflokkum o. s. frv., en *ö* í öðrum, án þess að hljóðlegt umhverfi ráði þar nokkru um? Í umræðum um fyrrí *u*-hljóðvarpsgrein Orešniks (sjá Orešnik 1975:631) stakk Wolfgang Wurzel upp á þeim möguleika, þar eð honum þótti hæpið að „sömu“ víxlin, *a*—*ö*, gætu ýmist verið beygingarlega eða hljóðfræðilega (fónológskt) skilyrt, eins og Orešnik hélt þá fram, allt eftir því hvort *u* féri á eftir. Kristjáni Árnasyni finnst einnig „álitamál hvort telja beri *u*-hljóðvarp raunverulegt „hljóðferli“ í nútímaíslensku, frekar en beygingarferli eða „morfófónemískt ferli““ (1980b:236, sbr. 1980a:99). Mér þykir hins vegar sem eftirtalinn atriði bendi mjög sterkelega til virkrar hljóðkerfisreglu í íslensku:

1. a stendur aldrei í næsta atkvæði á undan *u* innan orðs (sjá þó 2.2.1 og 2.2.2. Mörk nafnorðs og viðskeytts greinis gilda í þessu tilviki sem orðaskil, og hljóðvarp verður ekki yfir þau: *hakanum*, ekki **hakönum*.

³ Það er ekki endilega skoðun mína að öll þau hljóðferli sem tekin eru sem dæmi í 2–5 séu virkar hljóðkerfisreglur í nútímaþáli; þau eru bara notuð þarna til að sýna við hvað sé átt.

⁴ Stephen R. Anderson (1979:25) hefur sett fram þá hugmynd að e. t. v. skjóti hljóðkerfisreglur aldrei inn fónemum, heldur sé um e. k. „tvíhljóðun“ að ræða í slíkum tilvikum. Þetta er ekki ólísklegur möguleiki varðandi *u*-innskotið, en skiptir ekki máli fyrir *u*-hljóðvarpið og verður ekki rætt frekar hér.

Sama er að segja um mörk sagnstofns og persónuformafns í boðhætti: *farðu*, ekki **förðu*). Ef *a* er í grunnformi orðs, kemur alltaf ö (eða stundum *u*, ef atkvæðið er áherslulaust, sjá 2.1.4) í stað þess ef *u* er í næsta atkvæði á eftir.⁵ Dæmi: *hamar~hömrum*; *bakki~bökkum*; *saga~sögu*; *bak~bökum*; *snjall~snjöllum*; *taka~tökum*. Sama verður uppi á teningnum í nýrðum og tökuorðum; *hanna~hönnum*; *smart(ur)~smörtum*; *djassa~djössum*.

2. Til eru tvímyndir eins og *banönum~bönunum*; *kastölum~köstulum*. Þessar tvímyndir er auðvelt að skýra ef gert er ráð fyrir virkri hljóðkerfisreglu. Þá verður fyrst *a→ö* í öðru atkvæði, fyrir áhrif *u* í endingu þgf. flt., og út kemur *banönum* og *kastölum*. Síðan er valfrjálst hvort beitt er veiklun (sjá 2.1.4), og ef henni er beitt verður aftur hljóðvarp, nú í fremsta atkvæðinu; útkoman er *bönunum* og *köstulum*. Afleiðslan er sýnd í (3) (sbr. Anderson 1969a:57nm, 1974: 188):

(3)	grunnform	#banan + um #	#kastal + um #
	<i>u</i> -hljóðvarp	#banön + um #	#kastöl + um #
	veiklun	#banun + um #	#kastul + um #
	<i>u</i> -hljóðvarp	<i>bönunum</i>	<i>köstulum</i>

Hér er það ekki fallið sem skiptir máli, heldur hvort *u* er nærstatt eða ekki. Ef við teljum regluna beygingarlega skilyrta, *a→ö* í þgf. flt., höfum við enga skýringu á því samspili *a*, ö og *u* sem þarna er á ferðum. Af hverju koma þá ekki alveg eins upp myndirnar **bönanum* (þar sem reglan verkar bara í fyrsta atkvæði) og **banunum* (þar sem reglan verkar bara í öðru atkvæði, og síðan verður veiklun)?⁶

3. Sama máli gegnir um tvímyndir eins og *fagnaður~fögnuður*; *jaðnaður~jöðnuður*; *safnaður~söfnuður* (þar sem ég geri ráð fyrir að *u* í endinguinni sé tilkomið við innskot, sjá 2.2.1). Þessar tvímyndir merkja ekki alveg það sama, og er e. t. v. réttara að tala um skyld orð

⁵ Stundum getur líka komið *e* (*lesandi~lesendur*), en það kemur þá til með beygingarlega skilyrtri reglu. Ef sú regla verkar ekki, verður hljóðvarp (*lesöndum*); *a* kemur aldrei til.

⁶ Anderson (1969a: 57nm) nefnir myndina *banunum*, en hana hef ég aldrei heyrkt og hef engin önnur dæmi um hana. Myndin *bönönum* (Orešnik 1977:167) heyrist aftur á móti einstöku sinnum, og gæti það e. t. v. bent til þess að skilyrðing reglunnar væri hjá einhverjum að verða a. n. l. beygingarleg (*a→ö* í þgf. flt.). Sama er að segja um myndina *köktusum*, sem ég hef séð á prenti.

en tvær myndir sama orðs. Hér má liggja milli hluta hvort rétt sé að tengja viðskeytin *-að-/uð-* með einhverri virkri reglu. Það sem máli skiptir er að samspil *a*, *ö* og *u* er stöðugt; myndir eins og **fagnuður* og **fögnaður* koma ekki upp. Og þótt óvissa ríki hjá málnotendum um beygingu þessara orða eru *fagnaðar* og *fögnaðar* einu eignarfallsmyndirnar sem koma upp; ekki **fagnuðar* eða **fögnaðar*. Hér er því ekki heldur hægt að setja upp beygingarlega skilyrta reglu, þ. e. *a→ö* í nf., þf., þgf. et. **fleirkvæðra kk.-orða af u-stofni**, nú eða *a→ö* í öllum föllum et. **fleirkvæðra kk.-orða af u-stofni**, því að í öllum föllum geta bæði komið fyrir *a* og *ö*; það er nærvera *u* sem sker úr.

Þessi atriði sanna vissulega ekki að *u-hljóðvarp* sé virk hljóðkerfisregla í nútímaíslensku. En þau sýna að auðvelt er að setja sílika reglu upp, en aftur á móti fylgja því ýmis vandkvæði að telja hana beygingarlega skilyrta. Óformleg framsetning reglunnar er á þessa leið (sbr. Anderson 1972:13, 1973:4, 1974:142):

(4) *a→ö/—Cou*

Þ. e., *a* verður að *ö*, ef á eftir fer „enginn eða fleiri“ samhljóðar og *u*.

Hér á eftir mun ég ganga út frá því að *u-hljóðvarp* sé til sem hljóðkerfisregla (þ. e. hljóðfraðilega skilyrt) í nútímaíslensku og sný mér nú að formlegri framsetningu reglunnar.

2.1.3 *u-hljóðvarpsreglan*

Áður en *u-hljóðvarpsreglan* er formlega sett fram, þarf að ákvarða þáttamerkingar *ö* og *u*. Í fyrri skrifum sínum um *u-hljóðvarp* og annað í íslenskri hljóðkerfisfræði gerir Anderson (1969a,b, 1972, 1973, 1974) ráð fyrir að íslenskt *u* sé uppmælt hljóð, [u], í baklægri gerð, en fái síðan yfirborðsmyndina [Y] fyrir tilverknað sérstakrar hljóðkerfisreglu, sem geri öll kringd [+ fjarlæg] sérhljóð frammælt. Anderson rökstyður það hvergi að merkja *u* [+ uppmælt], en síðar (Anderson 1976:26, sjá einnig Iverson & Anderson 1976:31) er á honum að skilja að það hafi einkum verið gert til að fá samræmi milli kerfa ‘lax’ (‘slakra’, þ. e. fornra stuttra) og ‘tense’ (‘pandra’, þ. e. fornra langra) sérhljóða.

Nú er Anderson hins vegar horfinn frá þessu ráði, og segir hvort tveggja valda: að kerfissamræmi sé nú ekki talið jafn mikilvæg röksemd og áður, almennt séð; og eins hitt, að engin ástæða virðist til að gera ráð fyrir samræmi ‘lax’ og ‘tense’ sérhljóðakerfis íslenskunnar (Iverson & Anderson 1976:31). *u-hljóðvarp* verður líka mjög flókið, sé gert ráð

fyrir baklægu uppmæltu [u], og neyðist Anderson til að brjóta það niður í þrjár reglur, sem breyta [a]→[ɔ]→[o]→[ö]. Sé hljóðvarpsvald-urinn hins vegar baklægt [Y] verður reglan tiltölulega einföld, og eins og Anderson segir nú, styðja engin innri rök málssins það að baklæg gerð *u* sé frábrugðin yfirborðsgerðinni (Anderson 1976:26).

Einnig hafa verið skiptar skoðanir um hljóðgildi *ö*. Björn Guðfinnsson (1946:58) kallar það „hálfjarlægt-fjarlægt“, þ. e. telur það fjarlægara en öll önnur sérhljóð nema *a*. Anderson táknað hins vegar ö alltaf $\left[\begin{array}{c} +\text{nálægt} \\ +\text{fjarlægt} \end{array} \right]$ og virðist þar fara eftir Stefáni Einarssyni, sem kallar hljóðið „low mid“ (1949:10–11). Magnús Pétursson (1975:37) telur *ö* vera næstum jafn fjarlægt og *a*, og setur bæði hljóðin í 4. opnunarstig, þ. e. fjarlægari en öll hin. Þótt e. t. v. séu ekki allir á einu máli um ýmis atriði í sérhljóðakerfi því sem Magnús setur upp, virðist mér óhætt að fallast á að *ö* hafi sömu þáttamerkingu og *a* hvað fjarlægð snertir; bæði séu $\left[+\text{fjarlægt} \right]$. Sigríður Valfells (1967:57) greindi raunar einnig *ö* sem fjarlægt hljóð, en það var með hljóðkerfislegum rökum, en ekki byggt á hljóðfræðilegum rannsóknum. Þetta gerir *u*-hljóðvarpsregluna einfaldari en hjá Anderson, þar eð hér þarf hún ekki að breyta fjarlægðarstigi.

Hér er því gert ráð fyrir að sérhljóðakerfi íslensku megi setja svo upp, hvað einhljóðin varðar:⁷

(5)	$\left[\begin{array}{c} +\text{uppmælt} \\ +\text{kringd} \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{c} +\text{uppmælt} \\ +\text{kringd} \end{array} \right]$	$\left[\begin{array}{c} +\text{uppmælt} \\ +\text{kringd} \end{array} \right]$
$+ \text{nálæg}$	<i>i</i> [i]/ <i>i</i> [I]	<i>u</i> [Y]	<i>ú</i> [u]
$+ \text{nálæg}$			<i>o</i> [ɔ]
$+ \text{fjarlæg}$	<i>e</i> [ɛ]		
$+ \text{fjarlæg}$		<i>ö</i> [œ]	<i>a</i> [a]

Nú má setja *u*-hljóðvarpsregluna fram á formlegan hátt:

(6)	$\left[\begin{array}{c} +\text{atkvætt} \\ +\text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \end{array} \right]$	$\rightarrow \left[\begin{array}{c} +\text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \end{array} \right]$	$/ -C_0 \left[\begin{array}{c} +\text{atkvætt} \\ +\text{fjarlægt} \\ +\text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \end{array} \right]$

⁷ Hér er gert ráð fyrir að þátturinn [\pm framskotin tungurót] (Advanced Tongue Root, ATR) greini að *i* og *ɪ*; *i* og *ú* eru talin [$+\text{framskotin tungurót}$], en öll hin einhljóðin [$-\text{framskotin tungurót}$].

Reglan segir því: Hljóð sem er atkvætt (þ. e. sérhljóð), uppmælt og ókringt (*a*) verður frammælt og kringt (*ö*), ef á eftir fer enginn eða fleiri samhljóðar og sérhljóð sem er ekki fjarlægt, frammælt og kringt (*u*). *a* er eina sérhljóð málsins sem er uppmælt og ókringt, og því þarf ekki að taka fjarlægðarstig þess fram; og þær sem *ö* er líka fjarlægt, þarf reglan ekki að breyta fjarlægðarstigi, þannig að því má líka sleppa við *ö*.

Pessi regla er frábrugðin bæði uppsetningu Andersons (1969a:59, 1969b:38) og Orešniks (1975:623). Anderson miðar við *ö* og *u* sem uppmælt hljóð í baklægri gerð og brýtur regluna niður í þrennt, eins og áður sagði. Orešnik hefur tvær hljóðfræðilega skilyrtrar (fónólógískar) *u*-hljóðvarpsreglur, „final“ og „initial“ (sjá 2.1.4). Hann gerir líka ráð fyrir að morfemaskil verði að vera næst á undan *u*, til að skýra hljóðvarpsleysi í *akur* (Orešnik 1975:624). En morfemaskil eiga ekki heima þarna, sbr. myndirnar *bönunum* og *köstulum*, þær sem einu morfemaskilin eru á undan *-um*; hljóðvarpsleysið í *akur* á sér aðrar orsakir (sjá 2.2.2).

Þótt regla (6) sé bæði tiltölulega einföld og hljóðfræðilega eðlileg, á hún sér fullt af undantekningum á yfirborðinu. Í 2.2 verður athugað hvort unnt sé að skýra þær án þess að gefa (6) upp á bátinn sem virka hljóðkerfisreglu; en fyrst verður að fjalla um reglu sem nefna má **veiklun**, og samspil hennar og *u*-hljóðvarps.

2.1.4 Veiklun

2.1.4.1

Veiklun (vowel reduction) hefur sú regla verið kölluð sem breytir áherslulausu *ö* (oftast orðnu til úr *a*) í *u*. Pessi breyting er forsenda þess að hægt sé að leiða út myndir þær sem *u*-hljóðvarp verður að verka tvisvar, eins og í (3); og einnig myndir þær sem *ö* kemur upphaflega til með beygingarlega skilyrtum víxlum (sjá 3.1) eða á annan hátt, og síðan verkar *u*-hljóðvarp:

(7) grunnform	#gamal #
beygingarlega skilyrt víxl	#gamöl #
veiklun	#gamul #
<i>u</i> -hljóðvarp	<i>gömul</i>

Í stað þess að reikna með veiklun gerir Orešnik (1975:621, 1977:151) ráð fyrir tveim tegundum af hljóðfræðilega skilyrtu (fónólógísku) *u*-

hljóðvarpi, eins og áður er sagt (og raunar tveim tegundum af beygingarlega skilyrtum víxum líka). Önnur hljóðkerfisreglan (initial umlaut) gerir baklægt *a* að *ö* í áhersluatkvæðum, en að *u* í áherslulausum (#fatnað + um # → fötnuðum); hin (final umlaut) breytir baklægu *a* í *ö* í lokaatkvæði stofns (#sag + u # → sögu). Uppsetning Orešniks (1975:623) á hljóðvarpsreglum sínum fullnægir ekki venjulegum kröfum um framsetningu generatífrá hljóðkerfisreglna (reglur Orešniks innihalda breytuna *X*, sem skýra þarf sérstaklega neðanmáls). Raunar held ég að útilokað sé að initial umlaut-regla Orešniks standist í generatífrá hljóðkerfisfræði, því að reglur sem breyta mörgum hljóðum í einu, en ekki öllum á sama hátt (*a* sem ber áherslu verður að *ö*, en áherslulaust *a* verður *u*) verða ekki settar upp með þeim táknum (notational conventions) sem notaðar eru.⁸

Ef Orešnik vill endilega komast hjá því að beita *u*-hljóðvarpsreglunni tvísvar, eins og gert er í (3), og setja reglur sínar upp „without recourse to the rich apparatus called ‘iterative application of rules’“ (Orešnik 1975:632), verður hann að breyta báðum *a*-unum í *ö* fyrst (með „simultaneous infinite schemata“, sbr. Chomsky & Halle 1968:344), og beita síðan veiklunarreglunni á hið síðara (sbr. Anderson 1974:186–7); afleiðslan verður þá #fatnað + um # → #fötnöð + um # → fötnuðum). En að vísu hafa bæði Anderson (1974:124–33) og Kenstowicz & Kisseeberth (1977:177–95, 1979:318–27) fært sterk rök gegn því að sama regla geti breytt mörgum hljóðum í einu á pennan hátt. Því verður að beita *u*-hljóðvarpsreglunni á eina eind (eitt *a*) í einu, og byrja hægra megin, eins og gert er í (3) (right-to-left iterative application, sbr. Kenstowicz & Kisseeberth 1977:190, 1979:326).

2.1.4.2

Þetta útilokar þó ekki að um tvær reglur sé að ræða; eina sem breyti áherslulausu *a* í *u*, og aðra sem breyti *a* í *ö* í áhersluatkvæðum. Anderson (1974:186) íhugar þennan möguleika, en þykir hann óáliggur; telur langeðlilegast að gera ráð fyrir veiklun (*ö* → *u*) í áherslulausum atkvæðum. Þetta styðst við það að yfirleitt koma aðeins *a*, *i* og *u* fyrir í áherslulausum atkvæðum í íslensku. Og einhvers konar veiklunarreglu virðist þörf hvort eð er. Það má sjá í tvíkvæðum samsettum orðum, þar sem seinni hlutinn hefur misst áherslu; þá fara menn að tala um *blómur*

⁸ Það er svo annað mál hvort þessar táknanir ættu að leyfa slikar reglur; en það er meira mál en svo að hér verði rætt.

fyrir *blóðmör*, *höfild*⁹ fyrir *haföld*, *snörvul*¹⁰ fyrir *snarvöl*. Þessi breyting er greinilega afleiðing áhersluleysisins, því að aldrei er sagt **mur* fyrir *mör*, né **vulur* fyrir *völur* (nema þá í „flámæli“, sem kemur þessu máli ekki við). Þar sem þarna verður að gera ráð fyrir sérstakri veiklun, óháðri *u-hljóðvarpi*, virðist eðlilegast að telja sjálfa *u-hljóðvarpsregluna* aðeins valda einni breytingu, þ. e. *a* → *ö*, en síðan komi veiklunin til skjalanna og breyti *ö* → *u* við ákveðnar aðstæður.

En það er alls ekki einfalt að setja upp skilyrðingu veiklunarreglunnar. Hún er greinilega bundin við áherslulaus atkvæði, en verkar þó ekki nærrí alltaf þar; það sýna myndir eins og *héröð*, *almanök*, *japönsk*.

2.1.4.3

Mér finnst freistandi að telja veiklunina ekki **hljóðkerfisreglu**, heldur **hljóðfræðilega reglu**. Anderson (1975:43) skilgreinir hljóðfræðilegar (phonetic) reglur svo, að þær ákvarði hljóðum stað á preplausum (tölumerktum) kvarða, en breyti ekki aðgreinandi þáttum þeirra („specify non-categorial (numeric) values or non-distinctive features“). Sem dæmi má nefna, að vegna þess að aðeins er til eitt fjarlægt, ókringt hljóð í íslensku, *a*, er þátturinn [=uppmælt] ekki aðgreinandi fyrir það; þáttamerkingin [+fjarlægt] og [÷ kringt] dugar til að greina *a* frá öllum öðrum hljóðum málsins. Gerum svo ráð fyrir tölumerktum kvarða, þar sem [6 uppmælt] er mesta uppmæli, en [1 uppmælt] mesta frammæli; hljóð sem eru [1,2,3 uppmælt] fá þáttamerkinguna [÷ uppmælt] en þau sem eru [4,5,6 uppmælt] eru merkt [+uppmælt]. Það má hugsa sér að í nágrenni við uppmælt samhljóð sé *a* t. d. [6 uppmælt], þ. e. mjög uppmælt; en með frammæltu samhljóði geti það orðið [3 uppmælt], þ. e. talsvert frammælt. Þótt *a* væri í því tilviki raunverulega orðið [÷ uppmælt], væri þarna að verki hljóðfræðileg regla, en ekki hljóðkerfisregla, skv. Anderson (1975:43); af því að þátturinn [=uppmælt] er ekki aðgreinandi fyrir *a*.¹¹

Nú er auðsætt að /ö/ og /u/ eru tvö mismunandi fónem í íslensku, og andstæða milli þeirra í áhersluatkvæðum (*önd* : *und*; *lönd* : *lund*; *söm* : *sum*). Hins vegar er aldrei andstæða milli þeirra í áhersluleysi.

⁹ Magnús Snædal benti mér á þetta dæmi.

¹⁰ Vitneskju um þessa mynd hef ég frá Jóni Gunnarssyni.

¹¹ Það er reyndar ekki sjálfgefið að það sé þátturinn [=kringt] sem greinir á milli *a* og *ö*; hugsanlegt er að aðalaðgreiningin felist í þættinum [=uppmælt]. Framsetningin hér er aðeins hugsuð sem dæmi.

Því er e. t. v. hugsanlegt að segja að fjarlægðarþættirnir séu ekki að greinandi í þeirri stöðu; breytingin *ö* → *u* sé því ekki breyting á merkingu **aðgreinandi** þáttu, og teljist þar með **hljóðfræðileg** regla, en ekki hljóðkerfisregla. (Þrátt fyrir það er hægt (og nauðsynlegt) að gera ráð fyrir **annaðhvort** /*ö*/ eða /*u*/ (þ. e. með fullri þáttamerkingu) í grunnformi áherslulausra atkvæða.)

Hver er skilyrðing reglunnar? Eins og fyrr sagði er ekki auðvelt að setja hana upp; en hún virðist byggjast á einhverju samspili áherslu og lengdar, sem getur orðið flókið.

Á undan tveim eða fleiri samhljóðum breytist *ö* aldrei í *u* (Orešnik 1977:172); sagt er *írónsk*, ekki **írunsk*. Nú er það algild regla í íslensku að sérhljóð í áhersluatkvæði eru styttri á undan samhljóðaklasa en á undan einu eða engu samhljóði (sjá t. d. mælingar í Garnes 1976). Þótt þessi munur sé örugglega minni í áherslulausum atkvæðum þykir mér líklegt að hann sé einhver, án þess að ég hafi nokkrar mælingar að styðjast við. Magnús Pétursson (1975:36–7) hefur sýnt fram á að [÷ nálæg] sérhljóð eru talsvert nálægari þegar þau eru löng en ef þau eru stutt. Það þýðir að þegar *ö* er stutt, á undan samhljóðaklasa, er það fjarlægara en ella og meiri munur á því og *u*. En langt ó nálgast aftur á móti *u* talsvert; og af sumum formendamælingum Magnúsar Péturssona (1974:106–38) mætti jafnvel ráða, að minni munur væri á stuttu *u* og löngu *ö* en á stuttu *ö* og löngu *ö*. Þær mælingar eiga að vísu við áhersluatkvæði, en ekki virðist ólklegt að munurinn á löngu og stuttu *ö* geti orðið enn meiri í áhersluleysi, þar sem engin aðgreining er milli *u* og *ö*. Benda má á að Jón Ófeigsson (1920–24:xv) taldi *u* fjarlægara í áherslulausum atkvæðum en áhersluatkvæðum, og hafði sérstakt táknað fyrir það, [Ø].

Eins og áður segir breytist *ö* aðeins í *u* ef á eftir fer einn eða enginn samhljóði, og er freistandi að tengja það því, að *ö* sé þar lengra, og löng sérhljóð alla jafna nálægari en stutt. Því má e. t. v. setja upp kvarða þar sem [6 fjarlægt] er (stutt) *ö*, en [1 fjarlægt] er *u*; hljóð sem eru [1,2,3 fjarlæg] eru [÷ fjarlæg] og skynjuð sem *u*; þau sem eru [4,5,6 fjarlæg] eru [÷ fjarlæg] og skynjuð sem *ö*. Það má hugsa sér að baklægt *ö* geti orðið [3 fjarlægt], þ. e. [÷ fjarlægt], ef það er langt og áherslulaust. Þá er það skynjað sem *u* og veldur því hljóðvarpi ef *a* er í næsta atkvæði á undan (#gamöl# → #gamul# → *gömul*). En þótt þarna sé breytt þáttamerkingu úr [÷ fjarlægt] í [÷ fjarlægt] getur reglan samt sem áður verið hljóðfræðileg, skv. skilgreiningu Andersons, því að þarna er ekki

um aðgreinandi þátt að ræða í þessari stöðu. Mig skortir upplýsingar um bæði lengd og hljóðgildi sérhljóða í áherslulausum atkvæðum til að geta farið nánar út í þessi atriði; en ég held að þótt fleirtalan af *hérað* sé ýmist skrifuð *héruð* eða *héð* sé sjaldnast borið fram skýrt [y] eða skýrt [œ], heldur eithvert millihljóð.¹²

Aukaáhersla (secondary stress) virðist líka skipta máli varðandi það hvort veiklun verður. Til eru fjölmög dæmi um ö i öðru og þriðja atkvæði þótt aðeins eitt samhljóð fari á eftir: *almanök*, *héð* (sbr. þó hér að ofan) o. s. frv. Í fleirkvæðum hvorugkynsorðum með *a* í síðasta atkvæði í et. er eini munur et. og flt. í nf. og þf. fólginn í seinasta sérhljóðinu. Það er því ekki óeðlilegt að meiri áhersla sé lögð á seinasta atkvæði en ella, vegna þess að menn vilji forðast misskilning; og það geti hindrað veiklun, sbr. að hún verður aldrei í áhersluatkvæðum.

2.1.4.4

Vegna skorts á hljóðfræðirannsóknum hljóta rök fyrir því að veiklunin sé hljóðfræðileg regla að verða ótraust að svo komnu máli. En hvernig sem veiklunin verður sett upp formlega, og hvort sem hún reynist hljóðfræðileg regla eða hljóðkerfisregla, held ég að því verði ekki mótmælt að hún sé til sem virk regla í íslensku. Og það nægir mér varðandi sampil hennar og *u-hljóðvarpsins*; í því tilliti skiptir ekki máli hvers eðlis veiklunin er (þ. e., ef það er rétt að hljóðfræðileg regla geti verkað á undan hljóðkerfisreglu, eins og Anderson (1975:52–7) heldur fram).

2.2 Undantekningar

2.2.1 *u*-innskot

2.2.1.1

Til að skýra hljóðvarpsleysi í fjölmögum orðmyndum á við *maður*, *halur*, *vanur*, þar sem *a* helst í næsta atkvæði á undan *u*, gerir Anderson

¹² Orešnik (1977:172) neitar því að lengdin geti þarna haft áhrif, því að „In root non-initial syllables the vocalic quantity is almost invariably neutralized and realized as short“. Þetta er rétt frá hljóðkerfisfræðilegu sjónarmiði, en þýðir ekki að þarna geti ekki verið einhver lengdarmunur hljóðfræðilega séð. Orešnik heldur áfram: „The structure of such syllables does not influence the choice of the umlaut reflex, although this can only be illustrated for the VC type: *héð* versus *héruð*. With the VCC type the illustration cannot be made because there are no reliable examples of the reflex /Y/ alternating with /ö/ before more than one consonant in unstressed syllables.“ En bendir það ekki einmitt til að lengdin hafi áhrif?

(1969a:56, 1969b:31, 1972:15, 1974:194) ráð fyrir að *u* sé þarna skotið inn með sérstakri reglu:

$$(8) \emptyset \rightarrow u/C - r \left\{ \begin{array}{l} C \\ \# \end{array} \right.$$

Þessi regla skýtur inn *u* milli samhljóða og eftirfarandi *r*, ef *r* stendur í bakstöðu eða á undan öðrum samhljóða. Það er því gert ráð fyrir að *u* sé ekki í grunnformi ofannefndra orðmynda, heldur sé grunnform nefnifallsendingarinnar í kk. bara *-r*, sem bætist beint við stofninn. Þegar *u*-hljóðvarpið verki, sé því ekkert *u* í grunnformi þessara orðmynda, vegna þess að *u*-innskot verki á eftir *u*-hljóðvarpi, sem fær ekki annað tækifæri. Afleiðslan verður því eins og sýnt er í (9):

(9) grunnform	#mað + r #	#hal + r #	#van + r #
<i>u</i> -hljóðvarp	--	--	--
<i>u</i> -innskot	<i>maður</i>	<i>halur</i>	<i>vanur</i>

Það er ljóst að *u*-innskot var til a. m. k. sem söguleg breyting, en að sjálfsögðu er vel hugsanlegt að það sé ekki virk regla í nútímmáli, heldur hafi viðkomandi morfem verið endurtílkuð (restructured) og hafi nú *-ur* í grunnformi (*u* hafi „lexikalíserast“). Sé svo, ætti að verða *u*-hljóðvarp í orðunum í (9), ef *u*-hljóðvarpið er virk regla, en það verður ekki:

(10) grunnform	#mað + ur #	#hal + ur #	#van + ur #
<i>u</i> -hljóðvarp	* <i>möður</i>	* <i>hölur</i>	* <i>vönur</i>

Til að hægt sé að telja *u*-hljóðvarpið virka reglu í nútímaíslensku þarf því að sýna fram á að grunnformið sé eins og í (9), en ekki eins og í (10), og *u*-innskot því einnig virk regla. Um þetta hafa verið skiptar skoðanir. Orešnik (1972) taldi innskotið virkt, en gekk síðar (1978a) af trúnni, og telur nú *u* komið inn í grunnformið og hvorki *u*-hljóðvarp né *u*-innskot virkar reglur.

2.2.1.2

Helstu rök Orešniks (1978a) fyrir því að *u* sé komið inn í grunnformið eru þau, að það komi fyrir í endingu á eftir *sérljóði* í orðum á við *skógur*, sem hann hljóðitar [skou:yr]. Samkvæmt uppsetningu reglunnar í (8) átti aðeins að skjóta inn *u* á eftir *samhljóði*; og tæplega er hægt að útvíkka regluna og láta hana alltaf skjóta inn *u* á undan *r* í enda orðs (þá ætti t. d. #mó + r # að verða **móur* í stað *mór* o. s. frv.). Eina

lausnin er því sú, að álti Orešniks, að telja *u* vera í grunnformi, og þar með enga samtímalega innskotsreglu til.

Annar möguleiki er þó til: að gera ráð fyrir að í grunnformi endi stofninn á samhljóði: #skóγ + r# en /γ/ falli brott eftir að innskotsreglan hefur verkað.¹³ Afleiðslan er sýnd í (11):

(11) grunnform	#skóγ + r#
<i>u</i> -innskot	#skóγ + ur#
γ-brottfall	[skou:yr]

Ýmis rök eru fyrir baklægu /γ/. Það kemur fram sem óraddað önghljóð ef notuð er eignarfallsmynndin *skógs* [skoux] í stað *skógar*; sem framgömmælt, raddað önghljóð í þgf. *skógi* [skou:jɪ], og sem lokhljóð í þgf. m. gr. *skógnum* [skougnym], ef sú mynd er notuð. Orešnik (1978a:167) nefnir þessa lausn; en þótt hann hafni henni ekki berum orðum þykir honum hún ekki álitleg, vegna þess að grunnmyndin (sem hann telur að yrði þá að vera #skóx-#) komi aðeins fyrir í þrælmerktu falli, ef. et. („which may go counter to some universal constraint on the form of the underlying stems“, segir Orešnik (1978a:167) án þess að rökstyðja það nánar). Ég sé þó ekki að það útiloki þessa lausn (sbr. Kenstowicz & Kisselberth 1977, 1. kafli, 1979:196–204). Reglur sem leiða [x], [j] og [ɣ] af /γ/ eru hljóðfræðilega eðlilegar og einfaldar, og slik víxl koma viða fyrir: *dagur* [da:γyr] ~ *degi* [dei:jɪ] ~ *dags* [daxs]; *vega* [vε:ya] ~ *veginn* [vei:jɪn] ~ *vegnum* [veignym]. Ef stofninn í *skógar* er talinn vera #skó-# eins og Orešnik telur (1978:167), þarf að telja [j] í þgf., [x] í ef. og [ɣ] í þgf. m. gr. til beygingarendinga, og búa þar með til nýjan beygingarflokk, sem varla getur talist æskilegt.

Par að auki held ég (án þess að hafa nokkrar hljóðfræðirannsóknir að styðjast við) að [γ] hverfi alls ekki alltaf úr nefnifallsmynndinni í framburði; oft eimi eftir af því (sbr. Jón Ófeigsson 1920–24:xxii; Björn Guðfinnsson 1946:48). Og benda má á að í orðinu *lágur*, þar sem [γ] getur horfið í framburði í öllum föllum (nema e. t. v. ef. ft.) er *u* iðulega sleppt í nf. og sagt [lau:r] (að vísu koma þar sennilega einnig til áhrif frá lo. *hár*; sjá þó Hreinn Benediktsson 1959:57).

Annað það sem Orešnik (1978a) hefur fram að færa er ekki rök gegn *u*-innskoti í **endingu**, heldur er hann að rífa niður rök sem hann

¹³ Það skiptir ekki máli f þessu sambandi hvort grunnformið er talið með öng-hljóði, /γ/, eða lokhljóðinu /g/.

hafði áður (1972) fært fyrir innskotinu. Mér finnst álitamál hvort það tekst, en út í það verður ekki farið hér.

Hins vegar virðist gegna nokkuð öðru máli með *u*-innskot í **stofn**. Áhrif þeirrar reglu eru mjög svipuð og áhrif sérhljóðabrottfallsreglunnar sem verkar t. d. í *hamar*; þ. e. leitast er við að koma í veg fyrir raðirnar -CC {^C_#} og -VCV, eins og sjá má í (12):

(12)	akur	hamar	akrar	hamrar
	akur	hamar	akra	hamra
	akri	hamri	ökrum	hömrumb
	akurs	hamars	akra	hamra

Í *akur* er sögulega séð *u*-innskot í nf., þf. og ef. et., en í *hamar* er brottfall í öllum öðrum föllum; niðurstaðan verður sú að það eru sömu föll þessara tveggja orða þar sem sérhljóð stendur í seinna atkvæði, þótt tvær mismunandi reglur séu að verki. Því er ekki ólíklegt að þessu tvennu hafi verið ruglað saman; orð á við *akur* endurtúlkud og hafi nú *u* í grunnformi, en síðan verki brottfallsreglan á sama hátt og í *hamar*. Til þessa bendir m. a. að *u* hverfur ekki á undan greini: *akurinn*, ekki **akrinn*, sbr. *hamarinn*, ekki **hamrinn*. Í kvenkynsorðum á við *lifur* kemur slík blöndun við aðrar reglur ekki til, enda hverfur *u* þar yfirleitt á undan greini (*lifrin*), þótt frá því séu undantekningar, sjá Orešnik (1978a:170).

Ýmislegt er þó óljóst varðandi *u*-innskot í **stofn**; og varla er hægt að neita tilvist orða eins og *klifr*, þar sem ekki verður innskot (sbr. Orešnik 1978a:169).¹⁴ Hins vegar hef ég ekki séð nein gild rök fyrir því að *u*-innskotið í *endingu* sé ekki lengur virkt; og það er það, sem skiptir máli varðandi *u*-hljóðvarpið (hljóðvarpsleysi í *akur* má skýra á annan hátt, sjá 2.2.2). Reglu (8) þarf því að breyta smávegis og setja morfemaskil inn í hana (sbr. Orešnik 1972:9):

(13) Ø → u/C + —r

Þessi regla skýtur því aðeins inn *u* að -r sé beygingarending. Hverniг á að fara með orð eins og *lifur*, þar sem um er að ræða innskot í **stofn**, sem virðist vera að einhverju leyti virkt, er mér ekki ljóst. E. t. v. verður að líta svo á að innskot í **stofn** sé dauð regla að því leyti að hún verki

¹⁴ Slik nafnorð, mynduð af sögnum með því að fella niður -a, brjóta raunar fleiri reglur málsins, t. d. atkvæðaskiptingarreglu, og óvist hversu mikil tillit að taka til þeirra (sbr. Kristján Árnason 1980a:52–4).

ekki í nýmyndunum, en haldist í þeim orðum þar sem hún hefur verkað frá fornu fari (e. k. minniháttarregla, sjá 3.2.2). En þetta skiptir ekki máli hér.

2.2.1.3

Mér þykja eftirfarandi atriði benda til að regla á við (13), sem skýtur *u* inn í endingu, sé enn við líði í íslensku:

1. Athyglisverð er meðferð tökuorða eins og *bill*, *bítill*, *skandal*, *mórall*, *fónn*, *spúnn* o. fl. Í þeim málum sem þau eru tekin úr (dönsku og ensku) enda þau á sérhljóði + *l/n*, og sama er að segja um stofn þeirra í íslensku, eins og sjá má í þolfallinu. Þegar þessi orð eru aðlöguð íslensku beygingakerfi koma ferns konar nefnifallsendingar til greina:

(14)a [-dI]/[-dŋ], sbr. *stóll*, *kaðall*, *tónn*

b -ur, sbr. *dalur*, *völur*, *sonur*, *vinur*

c -i (veik beyging), sbr. *skáli*, *bali*, *hani*

d -Ø (endingarleysi), sbr. *biskup*, *snjall*

Af þessum endingum er *-ur* (-r) langalgengust. Því mætti búast við myndunum ** bílur*, ** bítilur*, ** móralur*, ** skandalur*, ** fónur*, ** spúnur*. En þær koma ekki upp. Sum orðin geta fengið veika beygingu (a. m. k. *bítli* og *skandali* eru til); endingarleysi kemur líka fyrir (a. m. k. í *mórall* og *skandal*); en yfirleitt fá orðin [dI] / [dŋ] endingu. Það er bara algengasta endingin, *-ur*, sem aldrei kemur fyrir. Af hverju?

Það skýrist ef gert er ráð fyrir að grunnform endinganna sé ekki *-ur*, heldur *-r*:

(15) #bÍl+r# #bÍtil+r# #móral+r# #skandal+r#
 #fón+r# #spún+r#

Ef á þessi grunnform verkar samlögunarregla, [lr/nr] → [ll/nn], og önnur sem breytir [ll/nn] í [dI/dŋ]¹⁵ koma hin réttu yfirborðsform út.

¹⁵ Bárðar þessar reglur eru auðvitað til sem sögulegar breytingar, sú fyrirnefnda skilyrt bæði af áherslu og undanfarandi sérhljóði (verkaði í áherslulausum atkvæðum og á eftir löngum sérhljóðum og tvíhljóðum í áhersluatkvæðum). Breytingin [nn] → [dŋ] varð hins vegar ekki í áhersluleysi (né eftir stuttum sérhljóðum í áhersluatkvæðum). Þótt hér sé gert ráð fyrir að þessar reglur séu á einhvært hátt virkar í nútímmamáli (sem hljóðkerfisreglur eða e. t. v. beygingarlega skilyrtar) er margt óljóst um þær, t. d. hvort þær verki í nákvæmlega sams konar hljóðfræðilegu umhverfi og upphaflega. En út í það er óþarf að fara hér.

Vissulega er ekki hægt að útiloka að hér sé eingöngu um áhrifsbreytingar að ræða; *bíll* myndað með hliðsjón af *fill*, *mórrall* með hliðsjón af *kaðall*, *fónn* með hliðsjón af *tónn*. En þá verður að spyrja: Af hverju eru slík orð yfirleitt höfð að fyrirmýnd, en *aldrei* orð eins og *dalur* og *sonur*? Sé gert ráð fyrir að grunnform nefnifallssendingarinnar sé -r er komin skýring á því hvers vegna -ur-ending er útilokuð í yfirborðsgerð títtnefndra tökuorða; sé grunnformið hins vegar -ur vantar skýringu. Það er ekki hægt að segja að hljóðskipunarreglur (fónótaktík) íslenskunnar banni röðina *tvíhljóð* (og í og ú) + l/n + -ur; slík sambönd eru algeng þar sem *u* hefur alltaf verið í grunnformi, t. d. í nf. og þf. flt. veikra kvenkynsorða, sbr. *gálur*, *skýlur*, *nélur*, *veilur*; *hænur*, *trjónur*.

2. Athugum líka hvað gerist í *ia*-stofnum, orðum eins og *læknir*. Eðlilegast er að telja stofninn *lækni-*, en i hverfur á undan sérhljóði í endingu (þ. e. í þgf. et. og allri ft.). Síðan kemur upp tilhneiting til að leggja nefnifallsmýndina til grundvallar (e. t. v. vegna þess að sérhljóðabrottfallið er „ögagnsætt“, sjá 2.3.2) og telja *r* til stofnsins. Þá bæta menn vanalegum endingum *a*-stofna beygingar í kk. við nefnifallsmýndina, og beygja orðin eins og sést í (16), ýmist með eða án sérhljóðabrottfalls í ft.

(16)	<i>læknir</i>	<i>læknirar</i>	<i>læknrar</i>
	<i>læknir</i>	<i>læknira</i>	<i>læknra</i>
	<i>læknir</i>	<i>læknirum</i>	<i>læknrum</i>
	<i>læknirs</i>	<i>læknira</i>	<i>læknra</i>

En nefnifall et. helst óbreytt. Búast mætti við að þar bættist við hin vanalega ending, -ur; en **læknirur* kemur ekki fyrir. Ef grunnform nefnifallssendingarinnar er hins vegar -r, er eðlilegt að nf. *læknir* haldist óbreytt; # -r + r# styttrist þá á sama hátt og nf. #hamar + r# → hamar.

Það er líka athyglisvert að nefnifallsmýndin skuli lögð til grundvallar og gerð að stofni, þegar þessi orð eru endurtúlkud. Það virðist ligga nokkuð beint við að greina stofninn sem #lækn-#; þá hefði mátt halda þgf. et. og allri ft. óbreyttri, því að þar koma venjulegar endingar *a*-stofna aftan við *lækn-*. En þá hefði þurft að leyfa nýja tegund endingar í nf. (og þf. og ef.) et. Það mætti búast við að væri engin sérstök fyrirstaða fyrir því, sbr. tilkomu endinganna [dI/dN]. En hér virðist ný ending ekki vera leyfð. Það má e. t. v. segja að þetta styrki þá kenn-

ingu að [d]/[dŋ] séu í raun og veru ekki nýjar endingar, því að á bak við þær sé enn hin venjulega nefnifallsending -r. En ég skal játa að á svo óbeinum rökum sem þessum er lítið að byggja.¹⁶

3. Sú röksemd sem Anderson (1969a:56–7, 1969b:30–1) beitir einkum fyrir sig varðandi tilvist *u*-innskotsreglunnar er, að ef *u* er í grunnformi á undan *r* ætti að verða hljóðvarp, ef *a* er í næsta atkvæði á undan. Það verður ekki, og því getur *u* ekki verið í grunnformi, segir Anderson. Þessi röksemd hefur þó greinilega litið gildi nema sýnt sé fram á, svo óyggjandi sé, að *u*-hljóðvarp sé í raun og veru virk regla. En ef ekki er búið að sýna virkni *u*-innskots, er erfitt að gera ráð fyrir hljóðvarpinu sem virkri reglu. Þessi röksemdafærsla lendir því í sjálfheldu.

2.1.1.4

Það er þó rétt að benda á, að Kenstowicz & Kisseberth (1977:114–22, 1979:394–5) segja þess dæmi að fónem sem yfirleitt valdi ákveðinni breytingu geri það ekki ef þau eru hluti ákveðins morfems. Samkvæmt því ætti að vera hægt að segja að *u* ylli ekki hljóðvarpi ef það væri hluti af nefnifallsmorfeminu í kk. et. Þessi undantekning hefði svo væntanlega þá sögulegu skýringu, að *u*-innskot er yngra í málinu en *u*-hljóðvarp, og breytingin *a* → *ö* í nf. et. allra sterkra karlkynsorða sem hafa *a* í síðasta atkvæði stofns hefði áhrif á mikinn fjölda orða, og eðlilegt að reynt sé að forðast svo róttæka breytingu. Hvort menn viðurkenna svo að hljóðkerfisregla geti haft slíkar undantekningar er annað mál. En ég þykist ekki þurfa að grípa til þessarar skýringar, heldur tel mig hafa leitt rök að því, að *u*-innskotsreglan sé virk, samtímaleg hljóðkerfisregla í nútímaíslensku.

¹⁶ Orešnik (1978b:164) hafnar þeirri hugmynd að hljóðkerfisreglur leiði [dŋ] og [d] af #-n+r# og #-l+r#. "This abstract solution cannot be correct". segir hann; en einu gagnrökini sem hann nefnir eru framburðarmyndirnar *einnri*, *einnrar* og *einnra* með [-dn-] í stað *einni*, *einnar*, *einna* með [-d-]. Mér virðist þessar myndir hafa verið endurtulkadar (e. t. v. með hlíðsjón af nf. et. kk. *einn*) og talðar hafa #-dn-# í grunnformi; og þá finnst mönnum endinguna vanta, og skjóta inn -r-. En ef [-d-] væri í raun og veru innskeyti, hluti af fallmorfemi, eins og Orešnik (1978b:164) heldur fram, og komið inn með beygingarlegrí reglu, er óljóst hvers vegna menn fara að skjóta inn -r-; fallmorfemin eiga þá sína fulltrúa í yfirborðsgerð, og -r- algerlega umframt.

2.2.2 Aðrar undantekningar

Þótt Anderson fullyrði viða (1973:3, 1974:142, 195) að öll *u* sem ekki valdi hljóðvarpi séu innskot skv. reglu (8), er það ekki rétt. Til eru tökuorð eins og *kaktus*, *Bakkus*, *pragtug(ur)*, þar sem útilokað er að gera ráð fyrir innskoti. A. m. k. ætti innskot sér enga sögulega réttlætingu í slíkum orðum; þau hafa sérljóða í endingunni í erlendum málum og út í hött að gera ráð fyrir að hann sé fyrst felldur brott þegar orðin koma inn í íslensku en síðan settur inn með hljóðkerfisreglu.

Ef það er rétt sem halddið var fram í 2.2.1.2, að nú sé *u* í grunnformi sumra orða þar sem því var (sögulega) skotið inn í stofn, s. s. *akur*, þarf líka að skýra hvers vegna ekki verður hljóðvarp í þeim. Einn möguleiki er så að merkja *u*-ið í þessum orðum sérstaklega, þannig að það valdi ekki hljóðvarpi. Síkt er þó ekki álitlegt og af mörgum talið óleyfilegt í hljóðkerfisfræði (sjá Kiparsky 1973:18).

Önnur lausn er þó til, og fýsilegri: að höfða til algildis Kiparskys (1973:67):

- (17) „Non-automatic neutralization processes apply only to derived forms.“

u-hljóðvarpsreglan er „non-automatic“, vegna þess að til eru yfirborðsmyndir með *aCu*, sem ekki er hægt að skýra með regluröðun (*kaktus*); hún er „neutralizing“, vegna þess að gera verður ráð fyrir að til séu orð sem hafi *öCu* í grunnformi, þ. e. ekki orðið til með *u*-hljóðvarpi (samtímalega séð; t. d. *djöfull*). Kiparsky segir: „... a neutralization process can apply only if the input involves crucially a sequence which arises in morpheme combinations or through the application of phonological processes. Otherwise, i. e. if the environment is met already in the underlying representation of a single morpheme, the process cannot apply“ (1973:65). Þetta þýdir að ef allt umhverfi reglunnar (bæði *a* og *u*) er fyrir hendi í grunnformi innan eins morfems, verður ekki hljóðvarp. Þannig er ástatt með orð eins og *kaktus*; það er bara eitt morfem, með *a* og *u* í grunnformi. Ef reglan verkaði þar, yrði *a* → *ö* í öllum beygingarmyndum orðsins, sem yrði þá væntanlega endurtúlkað sem *#köktus#, enda engin vensl við önnur orð með *a* í grunnformi fyrir hendi.

Sama máli gegnir um orð eins og *akur*, ef gert er ráð fyrir að þar sé *u* komið inn í grunnformið; þar er *-ur* ekki sérstakt morfem, heldur hluti stofnsins. *akur* er því aðeins eitt morfem, og því á ekki að verða hljóð-

varp þar. Aftur á móti verður hljóðvarp í ökrum; en þar er það *u* í beygingarendingu sem hljóðvarpinu veldur. Þetta sýnir að ekki dygði að merkja *akur* sem [\dot{u} -hljóðvarp] (eins og Chomsky & Halle (1968) hefðu væntanlega gert); orðið tekur hljóðvarpi þegar ákveðnum skilyrðum er fullnægt.

2.3 Fræðileg vandamál

2.3.1 Regluröðun

Íslenska *u*-hljóðvarpið hefur talsvert komið við sögu í umræðum um röðun hljóðkerfisreglna. Anderson beitir því mjög fyrir sig þegar hann er að rökstyðja kenningu sína um **staðbundna röðun** (local ordering). Samkvæmt Anderson (1974:142–5) þarf *u*-hljóðvarp stundum að verka á eftir sérljóðabrottfalli ($\# \text{katil} + \text{um} \# \rightarrow \# \text{katl} + \text{um} \# \rightarrow \text{kötlum}$), stundum á undan ($\# \text{jakul} + \text{e} \# \rightarrow \# \text{jökul} + \text{e} \# \rightarrow \text{jöklí}$). Röð reglnanna ákvarðast af algildi Kiparskys (1968:197–200) að tilhneiting sé til að regluröð sé þannig að hámarksnýting reglnanna náist; þær séu „feeding“ eða „counter-bleeding“.¹⁷ Brottfalli sé því raðað á undan *u*-hljóðvarpi í $\# \text{katil} + \text{um} \#$ af því að það býr til umhverfi fyrir hljóðvarpsregluna (er „feeding“). Aftur á móti er brottfalli raðað á eftir *u*-hljóðvarpi í $\# \text{jakul} + \text{e} \#$ til að eyðileggja ekki umhverfi hljóðvarpsins (rödin því „counter-bleeding“).

Sú staðhæfing að þörf sé á mismunandi regluröð í *kötlum* og *jöklum* stendur auðvitað og fellur með því, eins og Anderson bendir sjálfur á (1969b:40, 1973:5, 1974:144), að í *jökull* sé í raun og veru baklægt *a*, sem síðan breytist í ö fyrir áhrif **samtímalegrar u-hljóðvarpsreglu**. En Anderson segir að það sé greinilega eftirsóknarvert að leiða bæði *jöklum* og *jaki* af sömu rót. Ólíklegt sé að hægt verði að setja upp viðunandi „öfuga“ *u-hljóðvarpsreglu* (þ. e. $\ddot{o} \rightarrow a / — ?$) til að leiða *jaki* af rótinni $\# \text{jök-} \#$, og því sé óhjákvæmilegt að leiða bæði orðin af $\# \text{jak-} \#$, og gera ráð fyrir *u-hljóðvarpi* í *jökull* (Anderson 1973:5, 1974:144). (Anderson gengur raunar lengra, því að hann telur að öll ö í „productive morphological categories“, þ. e. no., so. og lo., séu leidd af *a*; sjá Anderson 1969a:70, 1973:10.)

Það kann að vera rétt að Íslendingar nútímans hafi tilfinningu fyrir

¹⁷ Algildi Kiparskys átti að vísu við sögulegar (díakrónískar) breytingar á regluröð, þ. e. breytingar sem yrðu í eitt skipti fyrir öll. Sú hugmynd að gefa algildinu samtímalegt gildi, og láta það merkja að regluröð gæti verið mismunandi í mismunandi afleiðslum, er komin frá Anderson sjálfum.

tengslum orðanna *jaki* og *jökull*. Þar af leiðir þó ekki endilega að hægt sé að leiða bæði af sömu rót með virkum, samtímalegum hljóðkerfisreglum. „... the phonological alternations in the derivational morphology do not necessarily fall within the domain of the phonology. The alternations in derivationally related words may be the result of morphological rules or may be accounted for by positing different lexical entries“, segja Cathey & Demers (1979:26). Eðlilegast er að telja að tengsl *jaki* og *jökull* í hugum manna séu einkum **merkingarleg**, en virkar hljóðkerfisreglur komi þar ekki við sögu (sbr. Kristján Árnason 1980a:3; sjá einnig hugmyndir Vennemanns (1972:224–31) og Hoopers (1976:17) um *via-reglur*).

Raunar eru dæmi Andersons um að *u-hljóðvarp* þurfi að verka á undan brottafali undrafá: *jökull* (sbr. *jaki*), *böggull* (sbr. *baggi*), *bögull* (sbr. *bagga*), *jötunn* (sbr. *eta*), *djöfull*. Mismunandi regluröð kemur aldrei fyrir innan sama beygingardæmis, aðeins milli orða sem Anderson vill leiða af sömu rót. „... one wonders if it is really only accidental that the difference in applicational order required of these rules correlates exactly with the familiar distinction between inflection and derivation“, segir Iverson (1975:24).

Flestar af röksemendum Andersons fyrir staðbundinni röðun hafa nú verið dregnar í efa (sbr. Clements 1980:16). Ennþá telur Anderson (1979:15–17) þó *u-hljóðvarpsrökin* traust. Hann minnir á að sumir hafi stungið upp á að *jökull* hafi baklægt *ö*, en ekki *a*; en telur sig hafa útilokað þann möguleika (í Anderson 1973). En helstu rök hans fyrir baklægu *a* eru fengin úr rími dróttkvæða; og enda þótt þau stæðust (sem ég skal ekki dæma um; í fljótu bragði virðist þar ýmislegt hæpið og skýringar Hreins Benediktssonar (1963) á rími *a* og *ø* í aðalhendingum líklegrri), er æði glannalegt að slá því föstu að þau gildi í nútímaíslensku þúsund árum síðar; enda er það rangt að „the rules of *u-Umlaut* and *Syncope* are in all relevant respects identical in the two stages . . .“, eins og Anderson (1973:5) hélt fram.

Ég held að útilokað sé að telja orðmyndun með viðskeytunum *-ull* og *-unn* virk ferli í nútímamáli; og þótt orð þau sem Anderson nefnir (*jökull* o. s. frv.) máli sínu til stuðnings séu vissulega upphaflega afleidd, þykir mér líklegt að þau hafi nú verið endurtúlkum sem eitt morfem, eins og algengt er (sbr. Kenstowicz & Kisseberth 1977:105). Hugsanlega eru eitthvað meiri tengsl milli lo. sem enda á *-ull* og orðanna sem þau eru leidd af; t. d. *förull*, *gjöfull*, *bögull*. Það er athyglisvert, að í

þessum orðum er brottafell valfrjálst (*bögulan~böglan*) eða óleyfilegt (*gjöfulan*, ekki **gjöflan*).

Niðurstaða míni er sú að samspil *u-hljóðvarps* og brottafalls í nútíma-íslensku styðji ekki kenningu Andersons um staðbundna röðun. Dæmi hans eru bæði allt of fá og óviss. Og að leiða öll ö í fallorðum og sögnum af *a* virðist mér út í hött; hvergi er að finna *a* í beygingu eða skyldum myndum orða eins og *hör*, *mör*, *djöfull*, *möttull*, *röðull*, *söðull* o. s. frv. Það er ástæðulaust að gera ráð fyrir öðru en ö í grunnformi þeirra orða þar sem það stendur í öllum beygingarmyndum í yfirborðsgerð (sbr. Kiparsky 1973:18; Cathey & Demers 1979:39).

Í hefðbundinni generatífri hljóðkerfisfræði (sbr. Chomsky & Halle 1968) var gert ráð fyrir að öllum hljóðkerfisreglum hvers tungumáls væri raðað í eina línulega röð, og þær verkuðu alltaf í þessari röð í öllum afleiðslum í þessu ákveðna máli.

Slik röðun virðist ekki ganga í sambandi við *u-hljóðvarpið* í íslensku. *u-innskot* verður að vísu alltaf að verka á eftir *u-hljóðvarpi*. Hins vegar þarf *u-hljóðvarp* að verða bæði á undan og eftir veiklun (#fatnað + um# → #fatnöð + um# → #fatnuð + um# → fötnuðum). Því verður að grípa til annarra ráða; gera ráð fyrir staðbundinni röðun (sem ofannefnd dæmi mæla ekki á móti, þótt þau styðji hana ekki), eða „partial ordering“ (Sommerstein 1977:176–80); í þessu tilviki gera báðar aðferðirnar sama gagn. Sameiginlegt þeim er, að regla X (hér *u-innskot*) verkar alltaf á sama stað í regluröðinni miðað við reglur Y og Z (hér *u-hljóðvarp* og veiklun); hins vegar getur innbyrðis röð Y og Z verið mismunandi, og hvor um sig verkað aftur og aftur í sömu afleiðslu.

Annar möguleiki væri að gera ráð fyrir að *u-hljóðvarpið* sem verkar á eftir veiklun sé önnur regla en *u-hljóðvarpið* sem verkar á undan veiklun; það vilji bara svo til að skilyrðing og áhrif þessara reglna séu nákvæmlega eins (sjá Clements 1980 um möguleika á slíku). Með þessu móti þyrfi ekki að gefa línulega röðun upp á bátinn. Ég get ekki farið að rökræða þennan möguleika hér, en læt nægja að segja án frekari rökstuðnings að mér finnst hann ekki álitlegur.

Ein leið enn kann þó að vera til fyrir þá sem vilja halda fast í hefðbundnar kenningar um línulega röðun: Ef veiklunin er ekki raunveruleg hljóðkerfisregla, heldur hljóðfræðileg, eins og ég reyndi að rökstyðja í 2.1.4.3, getur hún e. t. v. smeygt sér milli tveggja beitinga *u-hljóðvarps* án þess að um brot á línulegri röðun hljóðkerfisreglna sé að ræða. Eins

og áður var drepið á telur Anderson (1975:52–7) að dæmi séu um að hljóðfræðilegri reglu verði að beita á undan hljóðkerfisreglu. Hvort beiting slíkrar reglu milli verkana *u*-hljóðvarps væri hugsanleg innan ramma línulegrar röðunar veit ég ekki, og læt nægja að varpa þessu fram án frekari vangaveltna.

Allt miðast þetta við að *u*-innskot sé virk regla. Sé svo hins vegar ekki, heldur stafi hljóðvarpsleysi í orðum eins og *maður* af því að nefnifallsmorfemið *-ur* sé merkt [÷ veldur *u*-hljóðvarpi] (sbr. 2.2.1.4.) virðist ekki þurfa neina röðun; *u*-hljóðvarp og veiklun verka þá hvenær sem þær fá eitthvert fóður.

Niðurstöður þessarar umfjöllunar um regluröðun eru því mjög í lausu lofti; að breyttu breytanda getur *u*-hljóðvarpið samrýmt öllum helstu kenningum um regluröðun. Það kemur meginniðurstöðum þessarar greinar í sjálfu sér ekkert við, en sýnir á hinn bóginn að frekari rannsókna er þörf ef nota á *u*-hljóðvarpið til að rökstýja ákveðnar kennningar í þessu efni.

2.3.2 Óhlutstæði og ógagnsæi

Hvort sem gert er ráð fyrir virkri *u*-innskotsreglu eða ekki, og hvaða kenning um regluröðun sem miðað er við, munu sumar stefnur innan generatífrar hljóðkerfisfræði ekki viðurkenna að á bak við *u*-hljóðvarpsvílin sé virk hljóðkerfisregla. Þar er helst að nefna „Natural Generative Phonology“ (NGP, sjá einkum Hooper 1976), þar sem þess er krafist að „all rules express transparent surface generalizations“ (Hooper 1976: 13). Þetta þýðir, að reglur verða að vera undantekningarlausar á yfirborði, og ekki má nota regluröðun (t. d. *u*-innskot á eftir *u*-hljóðvarpi) til að skýra yfirborðsundantekningar (s. s. *maður*, með *a* í næsta atkvæði á undan *u*). „. . . U-umlaut cannot be a P[honetic] rule because there are surface violations of it, i. e., forms that do not undergo the rule, even though they meet its S[tructural] D[escription]. [. . .] It appears that U-umlaut is an M[orpho] P[honemic] rule, applying only in certain morphological categories . . .“ (Hooper 1976:80nm). Hooper myndi því ekki heldur viðurkenna *u*-innskotsregluna, því að frá henni eru undantekningar hvað varðar innskot í stofn (sjá 2.2.1.2). Aftur á móti er það í samræmi við NGP að telja orð eins og *böggull* hafa ö í grunnformi.

Mér þykir ljóst að *u*-hljóðvarpsreglan er hljóðfræðilega eðlileg (eða a. m. k. ekki óeðlileg); sérljóð sem er $\begin{cases} + \text{uppmælt} \\ \div \text{kringt} \end{cases}$ verður $\begin{cases} \div \text{uppmælt} \\ + \text{kringt} \end{cases}$

á undan öðru sem er $\begin{cases} \text{+ uppmælt} \\ \text{+ kringt} \end{cases}$. Hitt er annað mál hversu auðlærð reglan er. Kiparsky notar **ógagnsæi** (opacity) sem mælikvarða á það: „Opacity (converse: transparency) is intended as a measure of one of the properties of a rule which determine how hard it is to learn: the „distance“ between what the rule says and the phonetic forms in the language of whose grammar the rule is a part“ (1973:79).

- (18) Ferlið P: A → B/C—D er ógagnsætt ef til er í málinu:
- (I) A/C—D;
 - (IIa) B sem er leitt út með P annars staðar en í umhverfinu C—D;
 - (IIb) B/C—D, en ekki leitt út með P (þ. e. baklægt eða leitt út með öðrum reglum) (Kiparsky 1973:79).

Íslenska *u*-hljóðvarpsreglan er samkvæmt þessu talsvert ógagnsæ. Fjöldi orða hefur yfirborðsform með *aCu* (sbr. I), og gera verður ráð fyrir *öCu* í grunnformi allviða (sbr. IIb). Reglan ætti því að vera fremur torlærð. Svo virðist þó ekki vera; börn fara mjög snemma að nota hljóð-verptar myndir rétt. Ekki er ótrúlegt að lífslíkur reglunnar séu meiri vegna þess að hún er hljóðfræðilega eðlileg. A.m.k. virðast fyrstu athuganir benda til að börn nái fyrri valdi á víxnum *a*—*ö* þar sem hljóðkerfisregla er að verki en þar sem víxlin eru beygingarlega skilyrt (Áslaug J. Marinósdóttir og Guðrún Sigurðardóttir 1980:34). En e. t. v. má líka túlka svo að „opacity principle“ Kiparskys þurfi endurskoðunar við.

3. ÖNNUR VÍXL *a* OG *ö*

3.0

Því er ekki að heilsa að hljóðkerfisreglan (6) geri grein fyrir öllum víxnum *a* og *ö*. Fyrir kemur *ö* sem skiptist á við *a* innan beygingardæmis í sterkum kvenkyns- og hvorugkynsorðum, svo og karlkynsorðum af *u*-stofni, án þess að nokkurt *u* fari á eftir. (Í *u*-stofnunum er að vísu *u* í nf. et., en það er innskot skv. (13).)

Í fyrri hluta þessa kafla verður fjallað um víxlin í kvenkyns- og hvorugkynsorðunum, sem ég tel beygingarlega skilyrt. *u*-stofnaorðin eru svo tekin fyrir í seinni hluta kaflans, en í þeim tel ég „minniháttarreglu“ (minor rule) að verki (sbr. 3.2.2).

3.1 Beygingarlega skilyrt víxl

3.1.1 Rök fyrir beygingarlegri skilyrðingu

Reynt hefur verið að skýra ö í endingarlausum föllum sterkra kvenkyns-orða (nf. et. í fn. og lo., nf., þf. og (oftast) þgf. et. í no.) og hvorugkyns-orða í fleirtölu (nf. og þf.) með því að gera ráð fyrir *u* í bakstöðu í grunni-formi þessara fallmynda (sjá Anderson 1969a:55–7, 1969b:31); og láta síðan *u*-hljóðvarpsregluna verka: #þakk + u# → *pökk*, #gamal + u# → #gamöl# → #gamul# → *gömul*, #barn + u# → *börn*. Þá verður að hafa reglu sem fellir þetta bakstæða *u* brott. Nú kemur *u* viða fyrir í í bakstöðu í íslensku, þannig að ekki er hægt að steja fram reglu á við (19):

$$(19) \quad u \rightarrow \emptyset / + — #$$

P. e., *u* fellur brott í bakstöðu á eftir morfemaskilum.

Ekki er heldur hægt að binda regluna við ákveðin föll, því að *u* kemur fyrir í bakstöðu í flestum þeim föllum sem þessi regla þyrfti að verka í (*sögu*, *augu*). Anderson (1969a:55–7, 1969b:31) „leysir“ málið með því að segja að þau *u* sem falla brott með reglu á við (19) séu [÷ þanin]. Ástæðan fyrir því að sum *u* haldast í bakstöðu er að þau eru [+ þanin] þegar (19) verkar; en verða reyndar síðar [÷ þanin] með sérstakri reglu (annars kæmu upp á yfirborðið sem *u*). Sú aðferð, að merkja fónem sem eru eins í yfirborðsgerð með mismunandi þáttum í baklægri gerð til þess eins að skýra mismunandi hegðun þeirra í afleiðslum var mikið notuð á upphafsárum generatífrar hljóðkerfisfræði. Kiparsky nefnir hana „diacritic use of phonological features“ (1973:16), og færir rök gegn því að leyfa hana. Parna eru líka þverbrotnar flestar þær hömlur sem á síðari árum hefur verið reynt að leggja á óhlutstæðar (abstract) greiningar í hljóðkerfisfræði (sjá Kenstowicz & Kissoberth 1977, 1. kafli; 1979, 6. kafli). Víxl *a* og *ö* eru eina ástæðan fyrir því að Anderson gerir ráð fyrir baklægu *u* í myndum eins og *pökk*, *börn*; þetta *u* kemur hvergi upp á yfirborðið, og þess sjást engin merki í orðum sem hafa annað stofnsér-hljóð en *a* (*feitur~feit*, *vél* (nf.)~*vélar* (ef.), *men* (et.)~*men* (flt.)).

Cathey & Demers (1979:30) fara dálitið aðra leið; þeir telja langa („þanda“ hjá Anderson) sérhljóða í raun og veru tvo stutta. Þá geta þeir haft reglu svipaða (19), sem fellir niður sérhljóða í bakstöðu. Orðið *völlur* er þá #vallu + Ø# í þf. et., en #vallu + ii# í þgf. et. Á eftir hljóðvarps- og brottafallsreglum verkar svo reglan sem eyðir sérhljóði í bakstöðu; en vegna þess að *i*-in í þgf. eru tvö, kemur annað upp á yfir-

borðið í *velli*. Þessi lausn er auðvitað engu síður óhlutstæð en aðferð Andersons, en e. t. v. erfitt að hrekja hana í sjálfu sér. „This sort of exploitation of the „hole in the pattern“ argument has become increasingly unpopular in recent years, but I know of no theory-independent way to show it to be fallacious. That is, an analysis of the Cathey and Demers sort with respect to *u*-Umlaut does work, and it can be rejected in principle only if the governing theory of phonology requires rules to express true generalizations“, segir Iverson (1978:136), og vill telja víxlin *a~ö* beygingarlega skilyrt þar sem ekkert *u* er fyrir hendi í yfirborðsgerð; sama er að segja um Orešnik (1975, 1977).

Mér sýnist ljóst að sé gert ráð fyrir þessu baklæga *u*, sem alltaf hverfur, megi leyfa æði margt. Ég sé ekki ástæðu til að fjalla frekar um þetta hér, en tel að sönnunarbyrðin hvíli á þeim sem aðhyllast óhlutstæða greiningu og baklægt *u*.¹⁸

En hvaða ástæða er til að gera ráð fyrir beygingarlega skilyrtri reglu? Getur ekki verið að þarna sé að verki „minniháttarregla“ (sjá 3.2.2), þannig að læra þurfi sérstaklega í hvaða orðum víxlin *a~ö* verða (þ. e. þar sem hljóðkerfisreglan getur ekki valdið þeim)?

„There are two situations in which one can be reasonably sure that grammatical information is the relevant factor. First, when such grammatical information captures a clear generalization about the context in which a rule applies that could not be captured by simply marking an arbitrary list of morphemes as conditioning a minor rule. A second such situation would be one where a rule applies in a particular grammatical context which is not marked by some affix that could be interpreted as triggering a minor rule“ (Kenstowicz & Kisseberth 1979:403). Samkvæmt þessu er greinilega um að ræða beygingarlega skilyrt víxl í sterkuum kvenkyns- og hvorugkynsorðum; nýrði og tökuorð taka víxlin upp. Hins vegar tel ég að í *u*-stofnum sé „minniháttarregla“ að verki (sjá 3.2.2).

Skilyrðing beygingarlegu reglunnar er því eithvað á þessa leið (sjá Iverson 1978:130 varðandi formlega uppsetningu á reglunni fyrir forn-málið):

¹⁸ Það má þó geta þess hér til gamans, að Konráð Gíslason segir í Frumpörtunum (1846:18): Víða er *u* eða *v* burtu fellt, ellegar einungis haft í huga (leturbreyting mína, ER), og veldur þó hljóðvarpi, t. a. m. [...] *sök* (*f. saku – söku*) [...] *börn* (*f. barnu – börnu*)... – Jón Gunnarsson benti mér á þetta.

- (20) *a verður ö í síðasta atkvæði stofns í endingarlausum föllum kvenkynsorða, svo og hvorugkynsorða í ft.*

3.1.2 Grunnform

Ef til er sérstök beygingarlega skilyrt regla, sem veldur víxlum *a* og *ö*, er engin nauðsyn að hún hagi sér eins og hljóðkerfisreglan; hún gæti vel verið öfug, þ. e. *ö→a* í ákveðnu umhverfi. Í orðum eins og *bökk* virðist við fyrstu sýn ekki óeðlilegt að leggja *ö* til grundvallar. Það kemur fyrir í nf., þf. og þgf. et., og venja er að telja nf. og þf. ómerkt (unmarked) gagnvart öðrum föllum, og et. ómerkt gagnvart ft. Því er oft haldd fram að málnotendur hafi sterka tilhneigingu til að taka orðmynd í ómerktri formdeild sem grunnform (sjá t. d. Vennemann 1972:211; Hooper 1976:89; Kenstowicz & Kisselberth 1977:26, 67). Orešnik (1977:175–7) veltir fyrir sér þessum möguleika, en kemst ekki að neinni niðurstöðu.

Við nánari athugun virðist grunnform með *ö* í kvk. ekki fýsilegur kostur. Í fyrsta lagi er regla sem breytir *ö* í *a* á undan ókringdum sér-hljóðum í endingum þá nauðsynleg; en það er a. m. k. ekki hljóðfræðilega eðlilegt að [÷ uppmælt] hljóð, þ. e. *i*, geri annað [÷ uppmælt] hljóð, þ. e. *ö*, [÷ uppmælt], *a*. Í öðru lagi dygði þessi lausn aðeins í nafnorðum. Það er út í hött að setja upp grunnform með *ö* í lo. eins og *svartur*, þar sem *a* er í langflestum myndum (t. d. 16 af 24 í sterkri beygingu frumstigs). Eðlilegast virðist að láta sömu regluna gera grein fyrir víxlum *a* og *ö* í no. og lo. fyrst það er hægt.

Einnig má benda á mismunandi fleirtölumyndir orðanna *hönd*, *nögl*, *tönn*. Til eru fleirtölumyndirnar *höndur*, *nöglur*, *tönnur*. Ef þar er um að ræða beygingarlega skilyrt víxl eru þau afbrigðileg, því að *ö* kemur annars aðeins til í et. og á undan Ø-endingu. Ekki er heldur um það að ræða að *ö* sé komið inn í alla beyginguna, því að *a* helst í ef. et. og ef. flt. Eðlilegasta skyringin er sú, að (beygingarlega skilyrt) *i*-hljóðvarp, sem vanalega verður í ft. pessara orða og hindrar *u*-hljóðvarp, verði ekki; þá veldur *u* í fleirtöluendingunni hljóðvarpi á venjulegan hátt skv. reglu (6). Einnig eru til fleirtölumyndirnar *naglir*, *tannir*, sem benda til að *a* sé enn í grunnformi.

Enn síður er ástæða til að leggja *ö* til grundvallar í hvorugkynsorðum eins og *barn*, vegna þess að þar er *a* í allri eintölunni. Einnig kæmi upp sami vandi og í kvk., að reglan *ö→a* (ef til væri) yrði að taka aðeins

til no., en ekki lo., þó að víxlin *a~ö* hagi sér eins í þessum orðflokkum (*ö* í nf., þf., þgf. ft., *a* annars staðar).

Nú er alkunna að oft kemur fram tilhneiting til að fækka allómorfum innan sama beygingardæmis. Því maetti e. t. v. búast við að reglan *a → ö* í kvk. og hk. ft. hætti að verka, vegna þess að hún hefur ekki hljóðfræðilegan stuðning. Reyndar virðast börn læra hana seinna en hljóðkerfisregluna (6), eins og áður segir (sjá 2.3.3), en ýmislegt getur stuðlað að lífi hennar. Í hk. geginr hún mikilvægu merkingarlegu hlutverki; nf. og þf. ft. yrðu eins og nf. og þf. et. í fjölmögum orðum, ef hennar nytí ekki við (*barn* (et.)~**barn* (ft)). Hér væri hentugt að grípa til hugtaksins „functional yield“ („functional load“) hjá Martinet (1952); í hk. ft. hefur andstæðan *a : ö* hátt „functional yield“ (þ. e. mikilvægt merkingarlegt hlutverk), vegna þess að sérljóðin eru það eina sem greinir milli et. og ft. Hins vegar er mér ekki ljóst hvernig slíkt strúktúralistahugtak fellur að generativri málfræði. E. t. v. er betra að segja að það sé **reglan *a → ö***, sem hefur hátt „functional yield“ hér.

Í kvk. hafa víxl *a* og *ö* að vísu ekki viðlíka merkingarlegt hlutverk; myndin **pakk* rynni ekki saman við nein önnur föll. Hins vegar ber að líta á það, að þarna er *ö* einmitt í þeim myndum sem væntanlega eru „ómerktastar“ og mest notaðar. Því má þykja líklegt að þær myndir séu öðrum síður breytingum undirorpnar.

3.2 Víxl *a~ö* í karlkynsorðum af u-stofni

3.2.1 Grunnform

Eftir er að fjalla um einn flokk orða þar sem *a* og *ö* skiptast á án þess að víxlin virðist skilyrt af eftirfarandi *u*. Það eru karlkyns *u*-stofnaorðin; *köttur*, *mögur*, *björn*, *fjörður* o. s. frv. En það eru reyndar ekki aðeins *a* og *ö* sem skiptast þar á í beygingunni, því að í þgf. et., og nf. og (oftast) þf. ft. þessara orða er annaðhvort *e* (sem skiptist á við *a* og *ö*, eins og í *köttur*); eða *i* (sem skiptist á við *ja* og *jö*, eins og í *fjörður*).

Þótt sögulega séð sé *ö* í t. d. *köttur* komið af *a* með *u-hljóðvarpi*, en *ja* og *jö* í *fjörður* af *e* með klofningu, þarf það ekki að þýða að í nútíma-máli séu *a* og *e* í grunnformi þessara orða. Reglurnar gætu hafa snúist við, þannig að *ö* sé nú í grunnformi. Möguleikanum á baklægu *ö* var að vísu hafnað varðandi sterk kvenkyns- og hvorugkynsorð (sjá 3.1.2), en hér geginr öðru máli. Víxlin *a~ö* (~*e/i*) hafa hér engan stuðning af lo., og taka til fárra no. Hér er *ö* stofnsérljóðið í ómerktustu mynd-

unum, nf. og þf. et., en *a* kemur aðeins fyrir í ef. et. og ef. ft., sem eru þrælmerkt föll; og í þeim orðum þar sem klofning hefur orðið kemur frumhljóðið *e* hvergi fram. Þarna skapast góður grundvöllur endurtúlkunar, þar sem ð yrði talið baklægt. Þá er komin upp sú staða að í víxl-unum *a~ö* er *ð* talið í grunnformi í einni formdeild, en *a* í öðrum. „From a traditional generative point of view this kind of situation would be considered quite complex and bizarre. Nevertheless, it may not be as unusual as it seems on first impression . . .“, segja Kenstowicz & Kisseeberth (1977:67), og vitna til raka Vennemanns (1972:211), um líkur á viðsnúningi reglna (rule inversion). Peir telja slíkar greiningar, þar sem mismunandi hljóð eru talin baklæg í mismunandi formdeildum, eiga fullan rétt á sér (1977:67).

3.2.2 Af hverju ekki beygingarleg skilyrðing?

Nú kynni að virðast eðlilegast að gera einfaldlega ráð fyrir beygingarlega skilyrtri reglu, á við (20), þannig að menn lærðu hvaða sérljóð kemur fyrir í hvaða falli; og þá um leið hvaða orð beygðust samkvæmt þessari reglu. En málið er ekki svo einfalt. Sum *u*-stofnaorð geta fengið -s-endingu í ef. et. í stað upphaflegs -*ar*; og ef það gerist, fá þau ö í stofn í stað *a*: *kökks*, *mökks*, *Björns*. Missi þau -*i*-endingu í þgf. et. gerist hið sama; ö kemur inn í stofninn og út kemur *kökk*, *mökk*. Myndir eins og **kekk*, **mekk*, **kakks*, **makks*, **Bjarns* koma aldrei fyrir. Haldist -*ar*-endingin hins vegar, kemur ö aldrei fyrir í ef. et. (**kökkar*, **mökkar*, **Björnar*). Það er því ekki hægt að setja upp beygingarlega skilyrta reglu sem segi að ákveðinn sérljóði komi fyrir í ákveðnu falli, óháð hljóðfræðilegu umhverfi; þarna er eithvert samspil milli stofn-sérljóðs og endingar.

En hvernig á að gera grein fyrir þessu samspili? Hér er tæpast um venjulega hljóðkerfisreglu að ræða, því að þessi víxl verða aðeins í til-tölulega fáum orðum, og það verður að læra hvaða orð það eru. Reglan verkar sem sé ekki alltaf þótt hljóðfræðilegt umhverfi hennar sé fyrir hendi.

Þessi regla flokkast líklega undir það sem nefnt hefur verið **minniháttarreglur** (minor rules, sjá Kenstowicz & Kisseeberth 1977:123, 1979:395–6). Minniháttarreglur eru reglur sem eru algjörlega skilyrtar af hljóðfræðilegu umhverfi, en ekki beygingarlegum atriðum eins og falli, tölu o. s. frv. Hins vegar hafa þær þá sérstöðu meðal hljóðkerfis-reglna, að þær verka aðeins í hluta þeirra orða sem þær gætu (skv. hljóð-

fræðilegri skilyrðingu sinni) verkað á. En þegar búið er að læra í hvaða orðum hver minniháttarregla verkar, verkar hún þar og fer aðeins eftir hljóðfræðilegu umhverfi. Þetta passar við víxlin í *u*-stofnum; þegar við höfum lært að *kökkur* sé háður þessari ákveðnu reglu sem breytir stofn-sérhljóðinu með tilliti til endingarinnar beitum við reglunni í því orði, hvort sem við höfum þgf. með endingu *eða* ekki, og hvort sem við höfum *-s* eða *-ar* í ef. et.

Þarna koma líka ný rök fyrir því að telja $\ddot{\sigma}$ vera í grunnformi; á undan *i* kemur *e* eða *i* (*ketti, firði*), en á undan *a* kemur *a* (*kattar, fjarðar*). Þetta er því e. k. sérhljóðasamræmi. Í endingarlausum föllum og þeim föllum þar sem ekkert sérhljóð er í endingu nni kemur hins vegar alltaf $\ddot{\sigma}$ í stofninn. Regla sem breytti baklægu *a* eða *e* í $\ddot{\sigma}$ við það að sérhljóð hverfur úr endingu er ekki á neinn hátt hljóðfræðilega eðlileg. Sé hér á hinn böginn um sérhljóðasamræmisreglu að ræða má einmitt búast við að sérhljóðið sem er í grunnformi stofnsins komi upp á yfirborðið við hvarf sérhljóðs úr endingu.

Reglur þær sem sérhljóðavíxlin í *u*-stofnum fara eftir mætti setja upp eithvað á þessa leið:

$$(22) \left[\begin{array}{l} +\text{atkvætt} \\ +\text{fjarlægt} \\ \div \text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{l} \div \text{nálægt} \\ \alpha \text{ fjarlægt} \\ \alpha \text{ uppmælt} \\ \div \text{kringt} \end{array} \right] / \text{—Co} + \left[\begin{array}{l} +\text{atkvætt} \\ \alpha \text{ fjarlægt} \\ \alpha \text{ uppmælt} \\ \div \text{kringt} \end{array} \right]$$

$$(21) \left[\begin{array}{l} +\text{atkvætt} \\ +\text{fjarlægt} \\ \div \text{uppmælt} \\ +\text{kringt} \end{array} \right] \rightarrow \left[\begin{array}{l} \div \alpha \text{ nálægt} \\ \alpha \text{ fjarlægt} \\ \alpha \text{ uppmælt} \\ \div \text{kringt} \end{array} \right] / \text{—Co} + \left[\begin{array}{l} +\text{atkvætt} \\ \alpha \text{ fjarlægt} \\ \alpha \text{ uppmælt} \\ \div \text{kringt} \end{array} \right]$$

α getur ýmist þýtt $+$ *eða* \div , en öll α í sömu reglu verða að þýða það sama í hverri afleiðslu. Ef $\alpha = +$ segja báðar reglurnar: $\ddot{\sigma}$ verður *a* á undan *a* í endingu (*kattar, katta; fjarðar, fjarða*). Sé $\alpha = \div$, segir (21): $\ddot{\sigma}$ verður *e* á undan *i* í endingu (*ketti, kettir*); en (22) segir: $\ddot{\sigma}$ verður *i* á undan *i* í endingu (*firði, firðir*). Síðan verða málnotendur að læra að á sterk karlkynsorð með jöf í stofni verkar regla (22), en regla (21) á (flest) sterk karlkynsorð með $\ddot{\sigma}$ í stofni. En vegna þess að reglan er ekki algild hljóðkerfisregla, heldur þarf að læra hvaða orð undirgangast hana, eru *u*-stofnar lokaður flokkur; nýyrði og tökuorð beygjast varla eftir honum.

Mér virðist því ýmislegt benda til þess, en ekkert mæla í móti, að ö sé nú í grunnformi karlkynsorða af *u*-stofni. A. m. k. er ljóst að víxl *a* og *ö* í þessum orðum eru annars eðlis en í kvk. og hk.; þar er um að ræða beygingarlega skilyrðingu, en hér eru það aðeins fá karlkynsorð, sem um er að ræða, og því eðlilegt að gera ráð fyrir minniháttarreglu.

4. LOKAORD

Þá er mál til komið að svara í stuttu máli þeim spurningum sem bornar voru fram í upphafi máls:

1. Víxl *a* og *ö* í beygingardæmum eru ýmist skilyrt af hljóðkerfisreglum eða beygingarlega skilyrtum reglum.

2. Undantekningar frá hljóðkerfisreglunni má ýmist skýra með því að raða *u*-innskotsreglu á eftir *u*-hljóðvarpi, eða með vísun til algildis Kiparskys (1973) um að reglur verki ekki ef allt umhverfi þeirra er innan eins og sama morfems. Annars verður *a* alltaf *ö* í næsta atkvæði á undan *u*. *ö* þar sem ekkert *u* fer á eftir er ýmist í grunnformi eða tilkomið með beygingarlega skilyrtum reglum.

3. Beygingarlega skilyrt regla, sem setur *ö* í stað *a* sem er í grunnforminu, verkar í síðasta stofnatkvæði á undan Ø-endingu í kvk. og hk. ft. Hins vegar verka sérstakar „minniháttarreglur“ í *u*-stofnum, og þar er eðlilegra að leggja *ö* til grundvallar.

4. *u*-innskot verkar á eftir *u*-hljóðvarpi og veldur yfirborðsundantekningum frá því. Veiklun (sem e. t. v. er hljóðfræðileg regla, en ekki hljóðkerfisregla) getur verkað bæði á undan og eftir *u*-hljóðvarpi. Ekki virðast sterk rök fyrir því að *u*-hljóðvarp þurfi að geta verkað á undan sérhljóðabrottfalli; yfirleitt verkar það á eftir.

5. Víxl *a* og *ö* eru mjög regluleg, og bæði hljóðkerfisreglan og beygingarlega skilyrta reglan virðast tryggar í sessi. Undantekningar frá þeim eru vart til (sé tekið tillit til þeirra skýringa sem nefndar eru í 2. hér að ofan).

Sum þessara svara kunna að orka tvímælis, og eflaust eru fæst þeirra nægjanlega rökstudd hér að framan. En *u*-hljóðvarpsreglan verður hvorki drepin né haldið lifandi með skrifum og skeggræðum; líf hennar ræðst meðal þeirra sem tala málið.

HEIMILDASKRÁ

- Anderson, Stephen R. 1969a. An Outline of the Phonology of Modern Icelandic Vowels. *Foundations of Language* 5:53–72.
- . 1969b. *West-Scandinavian Vowel Systems and the Ordering of Phonological Rules*. Ópræntuð doktorsritgerð, MIT, Cambridge, Massachusetts.
- . 1972. Icelandic *u*-Umlaut and Breaking in a Generative Grammar. E. S. Firchow, K. Grimstad, N. Hasselmo & W. A. O'Neil (ritstj.): *Studies for Einar Haugen*, bls. 13–30. Mouton, The Hague.
- . 1973. *u*-Umlaut and Skaldic Verse. S. R. Anderson & P. Kiparsky (ritstj.): *A Festschrift for Morris Halle*, bls. 3–13. Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York.
- . 1974. *The Organization of Phonology*. Academic Press, New York.
- . 1975. On the Interaction of Phonological Rules of Various Types. *Journal of Linguistics* 11:39–62.
- . 1976. On the Conditioning of Icelandic *u*-Umlaut. *Language Sciences*, April 1976, bls. 26–7.
- . 1979. On the Subsequent Development of the 'Standard Theory' in Phonology. D. A. Dinnsen (ritstj.): *Current Approaches to Phonological Theory*, bls. 2–30. Indiana University Press, Bloomington.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1967. *Um hljóðvörp og klofningu*. Heimspekiðild Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Áslaug J. Marinósdóttir & Guðrún Sigurðardóttir. 1980. Athugun á fleirtölu í barnamáli. *Mímír* 28:29–45.
- Björn Guðfinnsson. 1946. *Mállyzkur I*. Ísafoldarprentsmaðja H.F., Reykjavík.
- Cathey, James E., & Richard Demers. 1979. Vocalic Alternations in Old Icelandic. *Studia linguistica* 33:26–42.
- Chomsky, Noam, & Morris Halle. 1968. *The Sound Pattern of English*. Harper & Row, New York.
- Clements, George N. 1980. A Note on Local Ordering. *Íslenskt mál* 2:15–23.
- Garnes, Sara. 1976. *Quantity in Icelandic: Production and Perception*. Hamburger Phonetische Beiträge 18. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Hooper, Joan B. 1976. *An Introduction to Natural Generative Phonology*. Academic Press, New York.
- Hreinn Benediktsson. 1959. Nokkur dæmi um áhrifsbreytingar í íslenzku. *Íslenzktungu* 1:55–70.
- . 1963. Phonemic Neutralization and Inaccurate Rhymes. *Acta philologica Scandinavica* 26:1–18.
- Hyman, Larry M. 1975. *Phonology: Theory and Analysis*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Iverson, Gregory K. 1975. Rittómur um *The Organization of Phonology* eftir Stephen R. Anderson. *Language Sciences* 37:23–6.
- . 1978. Synchronic Umlaut in Old Icelandic. *Nordic Journal of Linguistics* 1:121–39.

- , & Stephen R. Anderson. 1976. Icelandic *u*-Umlaut: An Exchange of Views. *Language Sciences*, October 1976, bls. 28–34.
- Jón Ófeigsson. 1920–24. Træk af moderne islandsk Lydlære. Sigfús Blöndal: *Íslensk-dönsk orðabók*, bls. xiv–xxvii. Reykjavík.
- Kenstowicz, Michael, & Charles Kisseberth. 1977. *Topics in Phonological Theory*. Academic Press, New York.
- . 1979. *Generative Phonology. Description and Theory*. Academic Press, New York.
- Kiparsky, Paul. 1968. Linguistic Universals and Linguistic Change. E. Bach & R. Harms (ritstj.): *Universals in Linguistic Theory*, bls. 170–202. Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York.
- . 1973. Phonological Representations. O. Fujimura (ritstj.): *Three Dimensions of Linguistic Theory*, bls. 1–136. TEC Co., Ltd., Tokyo.
- Konráð Gíslason. 1846. *Um frum-partu íslenzkrar túngu í fornöld*. Hið Íslenza Bókmentafjelag, Kaupmannahöfn.
- Kristján Árnason. 1980a. *Quantity in Historical Phonology*. Icelandic and Related Cases. Cambridge University Press, Cambridge.
- . 1980b. Rítdómur um *Drög að hljóðkerfisfræði* eftir Magnús Pétursson. *Íslenskt mál* 2:229–39.
- Magnús Pétursson. 1974. *Aspects acoustiques et articulatoires du phonétisme islandais*. Université de Lille-III, Lille.
- . 1975. Le système vocalique de l'islandais: Faits phonétiques et interprétation phonologique. *Lingua* 35:35–59.
- Martinet, André. 1952. Function, Structure, and Sound Change. *Word* 8:1–32.
- Noreen, Adolf. 1970. *Altnordische Grammatik I*. Altländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen. 5. útg. óbreytt. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Orešnik, Janez. 1972. On the Epenthesis Rule in Modern Icelandic. *Arkiv för nordisk filologi* 87:1–32.
- . 1975. The Modern Icelandic *u*-Umlaut Rule. K.-H. Dahlstedt (ritstj.) *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 2, bls. 621–33. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- . 1977. Modern Icelandic *u*-Umlaut from the Descriptive Point of View. *Gripla* 2:151–82.
- . 1978a. The Modern Icelandic Epenthesis Rule Revisited. *Arkiv för nordisk filologi* 93:166–73.
- . 1978b. Modern Icelandic Preaspiration from the Phonological Point of View. *Linguistica* 18:141–66.
- Sigríður Valfells. 1967. „*Umlaut*“-Alternations in Modern Icelandic. Óprentuð doktorsritgerð, Harvard University, Cambridge, Massachusetts.
- Sommerstein, Alan H. 1977. *Modern Phonology*. Edward Arnold, London.
- Stefán Einarsson. 1949. *Icelandic*. Grammar. Texts. Glossary. Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Vennemann, Theo. 1972. Rule Inversion. *Lingua* 29:209–42.

SUMMARY

This paper deals with the *a*~*ð* alternation very common in inflectional paradigms in Icelandic. It is concluded that the *u*-Umlaut rule, previously postulated by S. Valfells (1967), S. R. Anderson (1969a) and J. Orešnik (1975), is in fact a synchronic phonological rule in modern Icelandic, contrary to some recent remarks by, e. g., Kristján Árnason (1980b), J. B. Hooper (1976), and J. Orešnik (1978a). The assumption that *u*-Umlaut is a phonological rule crucially depends on *u*-Epenthesis in words such as *maður* 'man' also being a phonological rule (ordered after *u*-Umlaut). The author reviews Orešnik's (1978a) counterarguments against that rule and finds them inconclusive. He then brings forth some new arguments to the effect that *u*-Epenthesis is a synchronic phonological rule in the modern language. Surface exceptions to the *u*-Umlaut rule such as *kaktus* 'cactus' are explained by referring to Kiparsky's Universal "Non-automatic neutralization processes apply only to derived forms".

Stephen R. Anderson has repeatedly used the Icelandic *u*-Umlaut as a powerful argument in favor of his theory of "Local Ordering". The author here reviews Anderson's arguments, and concludes that they are much too weak for a theory to be built on.

Then it is observed that the *u*-Umlaut rule is rather "opaque", in the sense of Kiparsky (1973). However, it seems that children learn the rule very early and easily, perhaps suggesting that Kiparsky's "Opacity Principle" needs some revision.

The latter part of the paper deals with some *a*~*ð* alternations which cannot be attributed to a phonological *u*-Umlaut rule. The author denies the possibility (argued for mainly by S. R. Anderson) of an underlying final *u* in forms like *bökk* 'thank', *börn* 'children', and concludes that the *a*~*ð* alternation in these categories (strong feminine and neuter nouns, pronouns and adjectives) must be morphologically conditioned, with *a* underlying, where no *u* is present. In contrast, it is maintained that in masculine *u*-inflection nouns, like *köttur* 'cat', *ð* is not morphologically conditioned, but can be attributed to a "minor rule".

Háskóla Íslands,

Reykjavík